

Віталій МАНЗУРЕНКО

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ БОЙОВИХ НАГОРОД УПА

Час заснування та впровадження бойових нагород УПА припав на дуже тяжкий та буремний період в історії національно-визвольних змагань України ХХ ст. З моменту встановлення нагород наказом Головної Команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р. та їх затвердження Українською Головною Визвольною Радою – органом політичного керування збройною боротьбою УПА – і до подання проектів відзнак відомого повстанського митця Ніла Хасевича у квітні 1950 р. минуло понад шість років. І тільки 1951 р. відзнаки за цими проектами були виготовлені за кордоном та стали надходити до повстанців в Україну для подальшого вручення нагородженим¹.

Практично вже від самого початку існування бойових нагород УПА стали виникати питання і щодо їхнього вигляду, і щодо кількості нагороджених ними. Чому безпосередньо при встановленні нагород не було зроблено їхнього детального опису та затверджено статут (правильник), – лишається тільки здогадуватися. Ми можемо припустити, що керівництво УГВР не приділило належної уваги цьому питанню або ж відповідні документи все-таки існують у ще закритих архівах – не досліджені до цього часу.

З огляду ж на те, що немає детального опису бойових нагород УПА, затвердженого УГВР, сьогодні в колі дослідників та колекціонерів української фалеристики виникають суперечки стосовно кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів і кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го та 2-го класів. На нашу думку, це викликано зображенням різної кількості зірок на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу та різної кількості пасків на стяжці Золотого хреста заслуг 1-го класу на деяких фотографіях, що були опубліковані в різний час та в різних джерелах. Ми спробуємо докладно дослідити та встановити, як і чому виникли такі розбіжності.

Переглянувши наказ Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р.² (фото 1), можна стверджувати, що в ньому йдеться тільки про

¹ Манзуренко В. *Нагороди УПА // Армія безсмертних.* – Львів, 2002. – С. 53–67.

² *ДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – С. 226–228.*

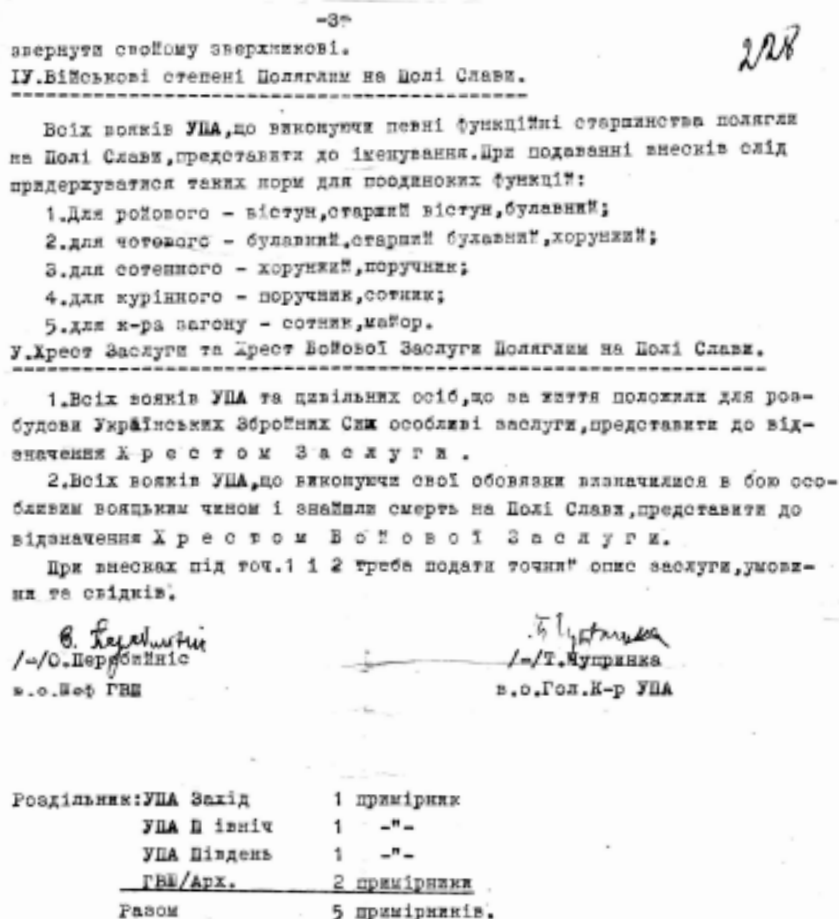

Фото 1. Наказ ч. 3/44 від 27.01.1944 р.
(третя сторінка)

запровадження в УПА військових відзначень – наведено повну назву нагороди та приписи щодо її надання. Опису ж самої нагороди в наказі не було тому, що на той час, напевно, ще не існувало жодних проектів. Судячи з підпису шефа штабу УПА генерала Дмитра Грицяя – «О. Перебийноса» на наказі можна зробити припущення, що він безпосередньо причетний до складення документа. Дмитро Грицяй був «покликаний до військової служби в польській армії, де закінчив з відзначенням польську старшинську школу»³. Отже йому були відомі тенденції світової, зокрема польської, фалеристики, яка в своєму переліку державних нагород має Золотий, Срібний та Бронзовий хрести заслуг⁴.

Також цей наказ підписав Головний командир УПА Роман Шухевич – «Т. Чупринка», який теж був «покликаний до польського війська, навчався в старшинській школі, з якої його як політично підозрілого було усунено»⁵. Отже не виключено, що і йому були відомі основи світової фалеристики.

Ситуація, що склалася після заснування бойових нагород, не могла існувати надто довго. Маючи наказ про встановлення й призначення військових відзначень, командири УПА різних рівнів починають самі та з допомогою самобутніх митців розробляти проекти бойових нагород.

Серед нещодавно виявлених у Державному архіві Служби безпеки України⁶ документів, які стосуються цієї теми, знайдено лист «Вирового» (сотника М. Дужого, секретаря Президії УГВР) від 15 лютого 1945 р. до «Вереса» (ймовірно, що це крайовий референт пропаганди Я. Дудар) з проханням «випрацювати» проекти знаків нагород УПА. Із листа видно, що справа з розробкою проектів залишалась під постійним контролем Командування УПА. Зважмо ще й на ту особливість, що в умовах підпілля і бойових дій як такого оголошення конкурсу на проекти відзнак не було, принаймні в листі про це нічого не сказано. Пропозиції щодо проектів відзнак постійно надходили від повстанців з їхньої власної ініціативи і, на нашу думку, їх було значно більше, ніж десять згаданих у листі. Разом із цим листом їх було надіслано «Вересові» з припискою, що «проекти назагал незадовільні». Це зауваження було слушне, – у час, коли створювали проекти, кожний з авторів, не маючи відповідної фахової підготовки, не говорячи вже про елементарні мистецькі знаряддя, працював лише

³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 258.

⁴ Манзуренко В. Польський орден «Хрест Заслуг. 1923-39 // Однострій. № 7. – 2002. С. 25–32.

⁵ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 256.

⁶ ДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 47. – С. 1.

на ентузіазмі – за власним розумінням і баченням. На жаль, серед знайдених в архіві документів не виявлено ні самих проектів нагород, ні їхнього опису.

Перший, хто безпосередньо був причетний до створення бойових нагород УПА і спробував їх описати, – це відомий український митець Ніл Хасевич. У своєму «Поясненні до проектів орденів, медалів і відзнак» він зробив напрощуд професійний і детальний опис. Є в ньому і відповідь на питання, скільки має бути зірок-ромбів на ордені певного класу. У поясненні до проектів він зазначає, що «зірки-ромбіки на стяжці означають клас ордену»⁷. Отже, автор проектів при розробці концепції нагородної системи УПА наголосив на залежності кількості зірок на стяжці від класу ордену, тобто першому класу відповідає одна зірка, другому – дві, третьому – три. Так само мала залежати й кількість пасків від класу ордену. Ця раціональна послідовність відповідала чинним на той час європейським нагородним системам.

Ніл Хасевич передбачив й інший варіант. «На стяжці замість зірок краще дати для обозначення класу вузькі металеві смужки, так, як показано в другому проекті. Смужки належало б давати: для бронзового хреста – бронзову, для срібного – срібну, або бронзову і срібну, для золотого – золоту, або бронзову, срібну і золоту»⁸.

Згідно з «Поясненням до проектів орденів, медалів і відзнак», у квітні 1950 р. на розгляд до УГВР Ніл Хасевич направив 16 проектів нагород, виготовлених у 3-х примірниках. На жаль, у книжці «Графіка в бункерах» (Філадельфія, 1952), присвяченій його творчості, було надруковано тільки 7 проектів⁹. Як виглядали інші 9 проектів нагород, залишається тільки здогадуватись. У цій же книжці зазначено, що повний текст листа Ніла Хасевича до ГК УПА зберігається в архівах ЗП УГВР¹⁰. Про місце зберігання самих проектів бойових нагород УПА нічого не сказано.

Найперше зображення бойових нагород УПА знаходимо в книжці П. Мірчука «Українська Повстанська Армія. 1942–1952»¹¹ (Мюнхен, 1953; фото 2). Тут ми чітко бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском, судячи з яскравого кольору на світлині – золотим. Також тут вперше подано зображення медалі «За боротьбу в особливо важких умовах». Отже, найперше фотографічне зображення бойових

Фото 2. Найперше фотографічне зображення Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом та Золотого хреста заслуг 1-го класу з одним паском

нагород УПА вищих класів відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича. З цього можна зробити висновок, що першу партію бойових нагород було виконано відповідно до принципу Ніла Хасевича: кількість зірок-ромбів та пасків відповідає класові ордену.

Наступне зображення бойових нагород УПА знаходимо на світлині комплекту нагород, вилучених після арешту (23 травня 1954 р.) керівника підпілля Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша» в одній з його кришок¹² (фото 3). Тут бачимо Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом, а Золотий хрест заслуг 1-го класу – з одним паском. Отже і це фотографічне зображення бойових нагород УПА вищих класів, зроблене практично в один час із попереднім (1953–1954 рр.), теж відповідає поясненню до проектів Ніла Хасевича.

У 1983 р. в газеті «Мета» відомий дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) у статті

¹² Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. – Львів, 2002. – С. 64.

⁷ Графіка в бункерах УПА. – Філадельфія, 1952. – С. 15.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 67, 69.

¹⁰ Там само. – С. 15.

¹¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 278–279, 281.

Фото 3. Комплект нагород УПА, вилучений у керівника підпілля
Головного командира УПА Василя Кука – «Леміша»

«Ордени, медалі й відзначення»¹³ подав дві світлини під назвою «Упівські відзначення», де зірки-ромби на стяжках теж відповідають поясненню Ніла Хасевича.

Децю пізніше 1987 р. О. Корчак-Городиський у журналі «Вісті комбатанта» надрукував статтю «Боеві відзнаки УГВР»¹⁴. У ній він вказав, що Хрест бойової заслуги існує в «4-ох класах [...] і тільки кольори металу вказують на ступінь відзначення»¹⁵, не згадуючи жодним словом про зірки-ромби на стрічках. Такої самої помилки

¹³ Корчак-Городиський О. Ордени, медалі й відзначення // *Мета*. – 1983 – Ч. 11 (212). – С. 4–5.

¹⁴ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // *Вісті комбатанта*. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 31–36.

¹⁵ Там само. – С. 33.

автор статті припустився і щодо Хреста заслуги. Він пише: «[...] існує 4 ступені-класи і, як в попередньому відзначенні, кольори металу визначають ступінь»¹⁶. Згадка про паски на стрічці цієї нагороди теж відсутня. Твердження, що колір металу визначає клас нагороди, відповідає дійсності, тобто нагорода жовтого кольору – Золотий хрест, білого – Срібний, бронзового – Бронзовий. У цьому випадку виникає запитання, що мав на увазі автор статті, згадуючи про «4 ступені-класи». Адже, згідно з наказом Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р., Золотих хрестів бойової заслуги було п'ять класів, а Хрестів заслуги – три класи.

На нашу думку, помилка з'явилась і почала масово ширитися через появу зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА», виданого 1982 р. (Торонто, Канада). Тут ми вже бачимо (фото 4), що Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу чомусь має на стяжці дві зірки-ромби, хоча Золотий хрест заслуг 1-го класу зображений правильно – з одним паском. Як згадує

¹⁶ Корчак-Городиський О. Боеві відзнаки УГВР // *Вісті комбатанта*. – 1987 – Ч. 1 (147). – С. 34.

Фото 4. Кольорова вкладка
до 9-го тому «Літопису УПА»

відповідальний редактор «Літопису УПА» професор Петро Потічний: «Кольорові вкладки про відзначення УПА йшли з 9-им томом Літопису. Тоді вони і були надруковані. Знімки роблені з колекції, яка була в покійного вже Миколи Лебедя. Він якраз і займався виготовленням цих відзначень, які були зроблені в Німеччині і звідти переслані в Україну. Там подано відзначення згідно з наказом УГВР. Фото було зроблено в Нью-Йорку, тоді ще в корпорації “Пролог” для Літопису¹⁷. Твердження, що тут «подано відзначення згідно з наказом УГВР» відповідає суті самого наказу ч. 3/44 від 27.01.1944 р., тільки при фотографуванні було допущено одну помилку: на стяжці Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу розміщено дві зірки-ромби.

Про цю подію згадує також відомий дослідник повстанського руху Петро Содоль (Нью-Йорк, США): «Розклад нагород і відзнак УПА для фотографування зробив Микола Лебідь, який ці речі тримав під ключем в своїй кімнаті в “Пролозі”. Фото зроблено, мабуть, в 1984 році. Хрести і медалі УПА виготовлені у містечку Шробенхаусен (приблизно 75 км на північ від Мюнхена) в Баварії¹⁸.

Можливо, прикра помилка була допущена при транспортуванні Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу, що належав Миколі Лебедю, або при виготовленні другої партії нагород.

Наступне кольорове зображення бойових нагород УПА знаходимо в каталозі українських військових відзнак, який склав український дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк (Торонто, Канада) 1991 р.¹⁹. У ньому, крім Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу з двома зірками-ромбами (фото 5), помилково зображено Золотий Хрест Заслуг 1-го класу – з двома пасками (фото 6).

На запитання, як закралася ця помилка до каталога, Ярослав Семотюк відповів: «Щодо упівських хрестів першої і другої кляси з однією чи двома зірками, то логічно друга кляса повинна б була мати дві зірки. Де зайшла ця помилка не знаю. В моїй книжці репродукції з оригінальних хрестів від п. О. Корчак-Городиського²⁰.

Отже, дослідник української фалеристики в діаспорі О. Корчак-Городиський (Чикаго, США) подав у газеті «Мета» (1983) дві світлини під назвою «Упівські відзначення», на яких зірки-ромби на стяжках відповідають класу нагороди. Не виключено, що з часом він переставив

стрічки Золотих хрестів бойової заслуги 1-го та 2-го класів – опираючись на зображення бойових нагород УПА на кольоровій вкладці до 9-го тому «Літопису УПА» (1982). Ми допускаємо, що ця помилка могла статися на зламі 1982–1983 рр.

Далі ця помилка була повторена в першому в Україні ґрунтовному три-томному фалеристичному дослідженні «Нагороди України» (Київ, 1996). Тут вказано, що «знаки вищого класу того самого ступеня різнилися як кольоровим вирішенням, так і кількістю чотирикутних зірок на стрічці. Наприклад, знак Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу від знаку Хреста 2-го класу відрізнявся тим, що поле хреста і ромба залите відповідно червоною та синьою емаллю, а крім того, наявністю двох золотих зірок на колодці. На стрічці Срібного хреста бойової заслуги 1-го класу розташовувалось дві срібні зірочки, а на стрічці 2-го класу – одна. Золотий хрест заслуги 1-го класу мав у центрі хреста золотий тризуб на синьому тлі та подвійний

Фото 5. Хрести бойової заслуги УПА. Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу помилково зображений з двома зірками-ромбами (перший зліва)

Фото 6. Хрести заслуги УПА. Золотий хрест заслуг 1-го класу помилково зображений з двома пасками (перший зліва)

¹⁷ Потічний П. З приватного листа до автора. Торонто. 10.11.2005 р.

¹⁸ Содоль П. З приватного листа до автора. Нью-Йорк. 08.11.2005 р.

¹⁹ Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 1991. – С. 31–33. У каталозі вперше були представлені в кольоровому зображенні, описані та систематизовані бойові нагороди УПА. Друге доповнене видання цього каталога українською та англійською мовами вийшло в Торонто 2004 р.

²⁰ Семотюк Я. З приватного листа до автора. Торонто. 04.11.2005 р.

золотий металевий пасок на колодці, а знак 2-го класу був без емалей, а на колодці – один золотий пасок»²¹.

17 липня 2004 р. у Львові під час конференції, присвяченої 60-річчю УГВР, демонстрували бойові нагороди УПА, які походили з архіву віце-президента УГВР о. І. Гриньоха. Серед них були два Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом. Цей діяч ЗП УГВР мав безпосередній стосунок до виготовлення нагород УПА 1951 р. в Німеччині. Йому вдалося замовити хрести УПА одній з приватних німецьких майстерень²². Тому можна стверджувати, що ці Золоті хрести бойової заслуги 1-го класу з однією зіркою-ромбом мають первинний вигляд.

«Десь в архівах Закордонного Представництва УГВР в Мюнхені мусить знаходитися документація виготовлення цих Хрестів, тобто проекти, контракт з фірмою виготовлення і т.д... І аж тоді маючи доступ до цих матеріалів можна з цілковитою певністю ствердити правдивість розположення ромбів, чи їхню помилку»²³, – висловлює свою думку Ярослав Семотюк. Віднайдення цих документів у майбутньому має поставити всі крапки над «і» у вивченні цього питання.

²¹ Табачник Д. *Нагороди України*. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 169.

²² Музичук С. *Нагороди УПА // Рукопис статті з приватного архіву автора.*

²³ Семотюк Я. *З приватного листа до автора. Торонто. 06.11.2005 р.*

Андрій СОВА

СЛОБОДЯНЮК М. ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ. ВІДРОДЖЕННЯ З ПОПЕЛУ. – НАКЛАДОМ АВТОРА, 2005. – 144 С.

Книжку Михайла Слободянюка¹ присвячено дослідженню такого явища у Збройних силах України як поява і розвиток комплексу нарукавних емблем об'єднань, з'єднань, частин, закладів та установ. Загалом праця складається з п'яти розділів. Перший, другий та третій розділи мають важливе значення для дослідників українського визвольного руху.

У першому розділі (с. 6–15) автор торкається теоретичного аспекту військової символіки. Розділ складається з трьох підрозділів. У першому підрозділі проаналізовано терміни «символ» та «знак». У другому підрозділі дослідник ділить військову символіку на п'ять великих груп: 1) військова емблематика; 2) військова вексилологія; 3) військова геральдика; 4) військова фалеристика; 5) військова сфрагістика. Третій підрозділ присвячено поняттям «емблема» («відзнака»), «шеврон», «нарукавна нашивка», «нарукавний знак», «розпізнавальний знак». У розділі наведено численні ілюстрації. Так, на пояснення військової вексилології автор серед іншого наводить як приклад зображення прапора Легіону Українських січових стрільців, а у зв'язку з військовою фалеристикою – зображення Ордена (Лицарів) Залізного хреста Армії Української народної республіки (перший випуск), який встановив і затвердив 19 жовтня 1920 р. Головний Отаман Військ УНР Симон Петлюра для всіх учасників Першого зимового походу (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.) під командуванням генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка, та Золотого хреста бойової заслуги Української Повстанської Армії².

¹ Слободянюк Михайло Васильович – полковник запасу Збройних сил України. Віддав службі в армії 35 років. Чимало часу присвятив розробці та втіленню в життя сучасної символіки частин української армії. До звільнення з лав Збройних сил (2004 р.) працював секретарем комісії Західного оперативного командування з питань військової символіки. Член Українського геральдичного товариства, куратор секції військової емблематики та уніформології. Досліджує військову символіку Збройних сил України та армій інших країн ХХ–ХХІ ст. У науковому доробку М. Слободянюка понад 20 публікацій.

² Про це детальніше див.: Семотюк Я. *Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки*. – Торонто, 1991. – С. 5, 6, 31.